

ספייחי שביעית - תגובה

איתם הנקין

מאמרו הנכבד של הרב סיימונס, כמו גם מאמרי ההיסטורי ומאמר תגובתנו כמערכת, הריהם זמינים לפני עיני הקורא, והיכולת בידו לשפוט את הדברים ללא צורך בתיווך נוסף. לפיכך בתשובה אחרונה זו אנו נוטלים רשות שלא להגיב על כל אחת ואחת מטענותיו של הרב סיימונס בתגובתו המתפרסמת כאן, אלא להידרש רק לאותן נקודות בדבריו המוסיפות על שכבר נאמר¹.

א. כפי שכתבתי במפורש בפתח מאמרי, לא באתי לדון בשאלת ההסתמכות על היתר המכירה בהווה, משום מורכבותה והצורך להזדקק לה בנפרד, אלא התמקדתי בסוגיה ההיסטורית של פולמוס השמיטה, ובעיקר פולמוס תרמ"ט. האם העבר בנושא זה אינו רלוונטי להווה, כטענת הרב סיימונס? עובדה היא שכל הדנים בנושא לא רק שמקדישים מקום נכבד לבירור תולדות ההיתר וההתנגדות לו, אלא גם מתאמצים כפי יכולתם לצייר את העבר באופן שיתאים לעמדתם בהווה. כך נהג גם הרב סיימונס עצמו.

ב. הרב סיימונס מוצא שלל רב בדברי מהם עולה "שהיו יותר אוסרים ממתירים" בפולמוס תרמ"ט. אכן נכון הדבר, אולם משעה שהוכחנו שלא מדובר בדעות

¹ לכן אם נמצא דבר שלא התייחסנו אליו במפורש, אין לראות זאת בבחינת 'שתיקה כהודאה'. כמו כן אין בכוננתנו להתייחס לתלונות על הדגשת משפט זה או אחר, מיקום עניין זה או אחר בהערה, וכל כיוצא בזאת.

יחידים ואף לא במיעוט מבוטל, פוחתת חשיבות השאלה האם בסיעת האוסרים היו שניים, שלושה או עשרה רבנים יותר מבסיעת המתירים; כזכור, הכלל "אחרי רבים להטות" לא נאמר אלא במניין הדעות בבית הדין, ומחלוקת בהלכה אינה מוכרעת על ידי חישוב מספר האוסרים והמתירים כשלעצמו.

ג. הרב סיימונס שב ומדגיש את העובדה שהרבנים שהסכימו להיתר המכירה כתבו במפורש שמדובר רק בהוראת שעה לאותה שמיטה. אכן, כך כתב הרב יצחק אלחנן ספקטור בהיתרו לתרמ"ט. אבל כך בדיוק הוא גם כתב בהיתרו לתרנ"ו; ויש להניח שאילו היינו זוכים שיחיה גם בשמיטה תרס"ג, היה כותב זאת גם אז.² אף הראי"ה קוק, שבכל השמיטות בהן היה בארץ ישראל הפעיל את היתר המכירה, הדגיש בכל פעם ופעם שמדובר בהוראת שעה. מטרת הדגשה זו היתה למנוע מההיתר להפוך להלכה קבועה ואוטומטית, אלא יש לבחון את הצורך בו בכל פעם מחדש. ובאמת כך נהגו גם הרבנים הגדולים שהמשיכו את הפעלת ההיתר בכל השמיטות מאז ועד היום, ובכל שמיטה ושמיטה שבה מועצת הרבנות הראשית ובוחנת את הצורך בהיתר.

ד. הרב סיימונס מתלונן על שהשתמשנו בהגדרה "חרדים", ושולל את עצם החלוקה לחוגים. אין הוא מרגיש, כנראה, שהשימוש שהוא עושה שוב ושוב במונח "גדולי הדור" (וכן "דעת תורה"), והחלתו דווקא על גדולי תורה מסויימים ולא אחרים, הם נחלתו של חוג מסויים מאד. הוא כנראה גם לא נרמז מדבריי אודות ההתעלמות – הרווחת אז כהיום בקרב חוגים מסויימים – מן הרבנים הספרדים שסמכו וסומכים על ההיתר. נאמר איפוא את הדברים ישירות: כשהרב סיימונס טוען ש'פוסקי הדור קבעו שאין תוקף להיתר המכירה', הריהו מתעלם מן העובדה שהרב עובדיה יוסף, הזכאי ללא ספק להיחשב כאחד מ'פוסקי הדור', מאשר את תוקף היתר המכירה! כך הוא גם מתעלם מדעתם של הרב מאיר מאזוז, הרב אליהו בקשי דורון ועוד, התומכים אף הם בהיתר. כמובן, איננו מאשימים אותו בהתעלמות מרבנים אלה בשל מוצאם העדתי (וכמובן יש גם רבנים ספרדים המתנגדים להיתר), שהרי באותה מידה הוא מתעלם בקביעתו הנ"ל מדעתו של הרב אברהם שפירא זצ"ל, ויבדל"א הרב דוב ליאור, ועוד רבנים גדולים שתמכו ותומכים בהיתר המכירה. כל אלה לא יסכימו עם

² שהרי דבר לא השתנה לטובה בין תרנ"ו לתרס"ג, ואף להפך כדברי האדר"ת, שסבר שגם המהרי"ל דיסקין היה מתיר בתרס"ג. וכבר הצבעתי (בסוף הערה 33 במאמרי) על העובדה שלא מצינו רב שבשמיטה אחת תמך בהיתר המכירה ובשמיטה שלאחריה התנגד לו – אלא להפך.

הקביעה, אותה מביא הרב סיימונס כתורה מסיני, שגדולי ישראל שהתירו בעבר לא היו מתירים היום. גם אם הרב סיימונס מתנגד לחלוקת עם ישראל לחוגים, הרי שבהתנהלותו בעניין זה הוא הולך בהחלט הולך בדרכו של חוג אחד מסויים, השולל את הלגיטימציה של דעות שונות ממנו.³

ה. הרב סיימונס נשען על דברי הרב זאב ויטמן, שהאריך לנמק את ההבדל העקרוני בין מכירת חמץ למכירת הקרקע, בטענה ש"היתר המכירה מבוסס על הפקעת המצווה מיסודה", מה שאין כן מכירת חמץ שבה אנו מוכרים רק חמץ מסויים והמצווה נותרת על כנה. אולם לענ"ד דבריו אינם מבוססים מבחינה הלכתית ורעיונית כאחת; במכירת החמץ אנו מפקיעים מחמץ מסויים במקום מוגדר את חלותה של מצוות ביעור החמץ ואיסורי בל יראה ובל ימצא, וכך גם במכירת הקרקע, אנו מפקיעים מקרקע מסוימת במקום מוגדר את חלותה של מצוות השמיטה ואיסורי עבודת הקרקע. אם נשתמש במונחים ידועים, המצווה עצמה חלה על הגברא לכל דבר, אלא שישנו חפצא מסויים ממנו היא מופקעת, ויהיה החפצא קרקע או חמץ (שאיסורו לכולי עלמא מדאורייתא!).⁴

ו. לאחר שהוכחנו שישנה רשימה ארוכה של פוסקים שתמכו בקיום ההיתר גם לאחר קום המדינה, מצא לו הרב סיימונס טענה אחרת להתגדר בה: הללו תמכו בהיתר רק בתקופת הַצְנָע הקשה שהיתה בשנים הראשונות לקיום המדינה, אבל ודאי לא היו תומכים בו היום. ראשית, כמעט כל הפוסקים שהבאנו עסקו גם בשמיטה תשי"ט (ו/או אחריה), שהיתה לאחר סיום תקופת הצנע, ובכל זאת הם הוסיפו לאשר את תוקף ההיתר (ומהו ההבדל המהותי בין תשי"ט לתשס"ח?). שנית, ובעיקר, השאלה האם הם היו תומכים בהיתר גם היום או לא, היא בעיקרה שאלה של מדיניות תורנית, אבל בעצם תמיכתם בהיתר מוכח באופן בלתי ניתן לערעור שהם לא סברו שההיתר נעשה ללא גמירות

³ אגב, הרב סיימונס טוען שאנו "התעלמנו" מהמחקר שנעשה על ידי מכון לב (אף שאין בו חידוש – השווה למשל מחקרו של אורי בן נון, "שמירת שמיטה והשפעתה על המשק הישראלי", 'מורשה' גליון ד' [ירושלים תשל"ג] עמ' 43–25, שאמנם הנתונים בו אינם עדכניים כמובן, אך הוא מקיף פי-כמה מאותו "מחקר" שפורסם בגליון 'דבר תורה' וירטואלי. כמו כן, עצם העיסוק בנתונים ובסכומים שכאלה מבלי שיש – לנו או לרב סיימונס – השכלה פיננסית מספקת ומבלי להתחשב במושגים כגון חוב לאומי וגירעון, אינו רציני); אולם מניין לו שאיננו תומכים בדיוק כמוהו במסקנות המחקר, וסוברים כמוהו שיש לפעול לצמצום השימוש בהיתר עד שכבר לא יהיה בו צורך?

⁴ אם נחליף את המילה "חמץ" במילה "קרקע" בדבריו של הרב ויטמן, ייראו הם כך: "במכירת קרקע איננו מפקיעים שום מצווה. מצות "שדך לא תזרע" שרירה וקיימת. קיום מצווה זו דורש מאתנו שהקרקע השייכת לנו לא תיעבד, וזה בדיוק מה שאנחנו עושים..." (השווה 'לקראת שמיטה ממלכתית בארץ ישראל', עמ' 29).

דעת, והם לא סברו שהוא כרוך באיסור 'לא תחנם', אלא סברו בלא שום ספק שיש לו תוקף הלכתי – וזאת למרות שהיתר שהופעל בימיהם היה 'גרוע' בהרבה מזה המופעל כיום! כל זאת בניגוד גמור לדעתם של הפוסקים החשובים שבדרכם הולך הרב סיימונס⁵.

ז. הרב סיימונס ממשיך בדרכו הספקולטיבית ומבקש לטעון שרבנים אשר פרסמו מאמרים התומכים בהיתר המכירה לפני כחמש עשרה שנה בלבד, אולי כבר לא סוברים כך היום. ראייה אין בידו, כמובן, שכן הללו מעולם לא הודיעו על ביטול דבריהם המפורטים והמנומקים שהתפרסמו בפומבי. כן הוא שואל בתמימות למה אנו נדרשים דווקא לשלושה מדייני בית הדין הגדול הדיוס⁶, ולא לשאר דייני בית הדין הגדול וכיו"ב. התשובה פשוטה מאד: שלושת הדיינים הללו הם שפרסמו מאמרים בעניין היתר המכירה...⁷

⁵ למקור נוסף בפוסקים שלאחר קום המדינה, התנומך בהיתר המכירה, ואשר נשמט מתגובת המערכת בגיליון הקודם, ראה: הרב אשר זאב וורנר (אב"ד טבריה), 'בנערינו ובזקנינו' ח"א, ירושלים תשי"ז, סי' א' (עמ' ג-י). ראה גם: הרב חיים זבולון חרל"פ, 'נחלי חיים' חלק א', ירושלים תשי"ח, סימן ד' אות ג'-ד' (עמ' ל"א-ל"ג); הרב יעקב מסקין, 'אבן יעקב' על מסכת ראש השנה, ניו יורק תשי"ד, עמ' 4-2. כמו כן, כהשלמת ההפניות למאמריו של הרב זאב ויטמן בנושא (הערה 2 בתגובת המערכת), ראה מאמרו: "היתר המכירה בשמיטת תשס"ח – שינויים וחידושים", 'צהר' גליון ל"ב (לוד, אדר ב' תשס"ח), עמ' 94-83. ראה גם דברי הרב יעקב אריאל, 'באהלה של תורה' חלק זרעים א', עמ' 284-282.

⁶ אגב, נכון הוא שבשעת פרסום מאמריהם הרב דייכובסקי היה עדיין אב"ד ביה"ד הרבני באשדוד, הרב שרמן היה עדיין אב"ד ביה"ד הרבני בת"א, והרב איזרר היה עדיין אב"ד ביה"ד הרבני ברחובות. לפיכך הקפדנו לכתוב: "דהיום".

⁷ מלבד זאת, יש עניין מיוחד להזכיר דווקא את דעות המתירים, היות שהצד שכנגד טוען שדעה שכזו היא בלתי-לגיטימית! וכבר הערנו שאיננו טוענים שרוב הפוסקים תומכים בהיתר – שהרי האוסרים הם הרוב – אולם משעה שהוכח שהמתירים אינם יחידים ולא מיעוט מבוטל, אלא סיעה נכבדה מגדולי הדורות האחרונים (בין אז ובין היום), ממילא מדובר בדעה לגיטימית, שאין מקום לבטל אותה בלשונות כגון "חוכא ואיטולא", ואין יסוד לקביעה ש"זה נגד התורה לכל הדעות".

עם זאת, וכדי לרצות את הרב סיימונס, נציין כמה מן החיבורים והמאמרים העיקריים בני הדור האחרון נגד היתר המכירה: הרב בן ציון אבא שאול, 'אור לציון – שביעית', ירושלים תשנ"ד, עמ' ה'-ל"ט; הרב יהודה צדקה, 'קול יהודה', ירושלים תשנ"ה, שיעור כ' (אם כי דבריו נכתבו כלשונו "לא להלכה ולא למעשה"); הרב יואל טייטלבוים, 'קונטרס שלוש תשובות', ניו יורק תשי"ג; הרב יצחק יעקב ווייס, שו"ת מנחת יצחק ח"ח, ירושלים תשמ"ג, סי' צ"ו; הרב בנימין זילבר, שו"ת אז נדברו ח"ד, בני ברק תשל"ג, סי' נ"ה, ס"ח, ע"ד, וכן שו"ת אז נדברו ח"י, בני ברק תשמ"מ, סי' מ"ז-מ"ח, וכן שו"ת אז נדברו ח"ד, בני ברק תשמ"ז, סי' נ"ה; הרב משה שטרנבוך, 'שמיטה כהלכתה', בני ברק תשל"ט, עמ' צ"א-ק"ב. ראה גם: הרב עמנואל טולידאנו, 'עטה אור – שביעית', בני ברק תשמ"ז; הרב ראובן סופר, 'קונטרס על איסור המכירה בשביעית', ירושלים תשמ"ז; הרב יצחק שמואל קסירר, 'שמיטה' כמצוותה, בית שמש תשס"ז; הרב

ח. בניגוד לאחיותו שוב ושוב בטענה שאי אפשר להשוות כלל בין המצב של אז לבין היום⁸, הרי שכשהרב סיימונס טוען ש"הרבה חקלאים חותמים על היתר המכירה ואח"כ ממשיכים לעבוד", הוא מביא ראיה ממאמר משנת תשכ"ה! וזאת כשאופן יישום ההיתר היום אינו דומה כמעט במאום לאופן בו נעשה הדבר לפני יותר מארבעים שנה.

ט. באותו אופן הוא חוזר ומסתמך בלא שום היסוס על דברים ששמע מהרב גורן בהרצאה אחת משנות השישים, ואילו כשהוא נדרש להסביר את העובדה שהרב גורן הפעיל את ההיתר כרב ראשי, הוא חוזר לטענה שאי אפשר להסיק משנת תש"מ לשנת תשס"ח. לדעתו, כנראה, שינויים בדעות יכולים לחול רק לחומרא ולא לקולא, גם אם המציאות מורה להיפך. אבל ב"ה אנחנו איננו צריכים לעדותו על אותה הרצאה נשכחת כדי לברר את עמדת הרב גורן בנושא; בתחילת שנת השמיטה תש"ם פרסם הרב גורן מאמר בן עשרות עמודים בו הסביר בבהירות את שיטתו. מתברר שאף הוא, יחד עם מועצת הרבנות הראשית, מצא נימוקים מדוע למרות שעברו כבר שנות הצנע וכו' יש צורך מסויים בהיתר המכירה, וגם הוא מצא את הדרך ההלכתית להפעילו – למרות שהוא אכן מדגיש שההיתר חלש יותר מאז מלחמת ששת הימים, ושאינו לסמוך עליו במלאכות דאורייתא (דבר המוסכם בלאו הכי על רוב המתירים). יותר מכך, היות שלדעתו היו פגמים באופן הפעלת ההיתר בעבר, הוא מצא לא פחות מארבע דרכים לשכלל את ההיתר ולחזק את תוקפו ההלכתי⁹.

שולם פולק, 'אור ישראל' (מונסי) שנה ו' גליון ד' [ניו יורק, תמוז תשס"ה], עמ' קכ"ג-קל"ג. הרב מנחם מאיר ווייסמנדל, 'אור ישראל' (מונסי) שנה ז' גליון ב' [כסלו תשס"ב], עמ' קל"ו-קנ"ו (לסירוגין), ועוד.
⁸ לשיטת הרב סיימונס אין זה משנה אם אותו "אז" הוא לפני מאה שנה, חמישים שנה, שלושים שנה ותריסר שנים, וגם אין צורך כמעט בראיות ונימוקים מלבד עצם הפרש הזמנים. על אותה דרך אפשר לטעון שהרב אברהם שפירא, שנלב"ע בעוונותינו, אמנם תמך בהיתר לפני שנתיים, אך כיום בוודאי לא היה תומך...

⁹ ראה קובץ 'מאורות' (ביטאון הרבנות הראשית) גליון 1, ירושלים תש"מ, עמ' 53-1 (נדפס שוב במשנת המדינה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 280-219, וראה גם עמ' 284-281). הצורך שראה אז בהיתר הוא "מצבה הכלכלי והביטחוני הקשה של מדינת ישראל, התלויה ביבוא העצמי וביצוא החקלאי ונאבקת נגד החרם הכלכלי שהטילו עליה מדינות ערב וגרוריה", ואמנם "המגמה העיקרית היא למעט עד כמה שאפשר מלהסתמך על היתר המכירה, בגלל הספיקות החדשים שהתעוררו בדבר תקפו של ההיתר לאחר תקומת המדינה, ובעיקר לאחר מלחמת ששת הימים", אבל הוא מצא כאמור כמה יסודות חדשים להיתר: נוסח חדש של שטר המכירה, ביצוע מכירה ישירה בלא שליחות, חקיקת חוק לביטול הצורך ברישום בטאבו. עוד הוא מעלה כמה קולות ייחודיות, כגון שייתכן שאפשר לעבוד בשינוי על ידי מכונות, ולזרוע באמצעות שימוש

- י. לגבי דעת הרב מרדכי אליהו, איננו רואים צורך לחזור ולדוש בנושא, מאחר שדבריו זמינים לעין כל, יקראם הקורא, ישווה עם דברינו ועם דברי הרב סיימונס, וישפוט עם מי הצדק - 'האמת עד לעצמו'. רק נוסף שבאמת איננו זקוקים כלל לוויכוח הדקדקני הזה, שכן ב"ה הרב אליהו חי בינינו כיום, ירפאהו ה' ויחזקהו, וקרית משה מלאה באנשים שפנו אליו בשמיטה האחרונה בשאלה האם יש להעדיף יבול מערבים על פני היתר המכירה או לא; יפנה נא הרב סיימונס לרב שחר רחמני, למשל, וישמע מה השיב לו הרב אליהו בעניין.
- יא. עתה נבוא לנקודות ההיסטוריות שהעלה הרב סיימונס בשולי תגובתו. אין אמת בטענתו ש"אף פעם הוא לא שאל מדוע לא ציינתי שרב מסוים זה או אחר התנגד להיתר מכירה", שהרי בעצמי הפניתי לדבריו בעל ה'דברי מלכיאל' שהתנגד להיתר בתרמ"ט (הערה 6 במאמרי), וציינתי שהרב סיימונס לא הזכירו. כן הזכרתי רבנים רבים נוספים שהתנגדו להיתר בתרמ"ט ולא הזכרו על ידי הרב סיימונס (הערה 18 במאמרי). אגב, אני התמקדתי בעיקר בפולמוס תרמ"ט, שהקיף את כל שדרות הגולה והינו אבן יסוד לכל הוויכוחים שאחריו, וכמעט שלא עסקתי בפולמוס תר"ע (למעט בדיון על הראי"ה והרידב"ז), ולפיכך לא נזקקתי לשמות שציין עתה הרב סיימונס, שכמעט כולם קשורים רק לפולמוס תר"ע¹⁰.
- יב. מאידך, עתה הזכיר הרב סיימונס את הרב שלמה זלמן פרדקין (בעל ה'תורת חסד' מלובלין, ובסוף ימיו בעיה"ק), כמתנגד להיתר המכירה. ובכן, שוב מדובר בטענה שאין לה סימוכין!¹¹ הרב סיימונס העתיק זאת כנראה מדברי הרב קלמן כהנא

בחופות, וכן הסתמכות על שיטת הרמב"ם בגבולות הארץ לפיה הגולן ורצועת עזה ועוד אינם קדושים לעניין שביעית, וכן מנמק את שיטתו הידועה שכל עוד יהודה ושומרון לא סופחו למדינה, אין בהם קדושת שביעית לרוב העניינים ואף אין צורך בהם במכירה (אלא לרווחא דמילתא).

אמנם, בשמיטה שלאחר מכן הוא פרסם מאמר נוסף בנושא, בו נטה יותר לחומרא, התפלמס עם ועדת השמיטה של הרבנות הראשית וקבע שאין לסמוך על ההיתר בעבודת ישראל (במלאכות דאורייתא, וכאמור, דבר זה מוסכם על רוב המתירים. אכן, חלק מדבריו במאמר סותרים לכאורה זא"ז, ואכ"מ). מאמר זה, כמו גם מאמרו הראשון בנושא, "תקפו של היתר המכירה בשמיטה לאחר קום המדינה" (שנתפרסם לראשונה ב'מחניים' גליון ל"ו, ת"א תשי"ט, עמ' 7-16, ועליו כתב הרצ"ה קוק את תגובתו שנדפסה ב'תחומין' כרך ז' [תשמ"ז] עמ' 26-23), נדפסו בספרו 'תורת המדינה', ירושלים תשנ"ו, עמ' 464-445.

¹⁰ ואליהם כיוונתי בדברי: "...בשמיטה תר"ע, בה הביאו מאמצי הרידב"ז (ולצידו הרב נחום ווידנפלד) לפרסום דעתם של כחמישה-עשר רבנים מאירופה המתנגדים להיתר, חלקם מחשובי הפוסקים" (עמ' 57 במאמרי).

¹¹ הידיעה היחידה שיש בידינו אודות התייחסות ישירה של ה'תורת חסד' לסוגיית ההיתר, היא מדברי האדר"ת במכתבו לרנ"ה הלוי בתרס"ב: "שלחתי לשאול את הרב מלובלין נ"י מה דעתו בזה [=בשאלת ההיתר], ואמר שיתיישב ויעיין בזה. וביום ה' העבר שמעתי שדעתו להחמיר הרבה, וכי א"א להתיר

(שנת השבע' עמ' ר) – או מחיבור אחר שהסתמך על דבריו – עליהם כבר הגיב הרב אהרן יצחק זסלנסקי, ש"לא נמצא אף רמז כזה בין כתביו ובספריו [של ה'תורת חסד'], מעולם לא חתם על שום איסור בנידון זה, אם כי לא גלה דעתו במפורש להיתר.¹²

ג. הצדק עם הרב סיימונס שהוא ציין מקור לדעתו של הרש"ר הירש – אודה ואתוודה שלא הרגשתי שהמקור בהערה 18 נוגע לכל שמות הרבנים שהוזכרו לפני כן, ולא רק לאחרון שבהם. אולם לגוף העניין – דעת הרש"ר הירש – אני חוזר על טענתי שטרם נמצא בסיס ממשי לדעה שהוא התנגד להיתר המכירה, גם אם דעה זו נשמעת מפי "אחד מגדולי המומחים בעולם בכתבי הרש"ר הירש". למיטב ידיעתי, דעה זו הופיעה לראשונה בגליון היובל של השבועון היהודי-גרמני 'איזראליט' (jubilaumsnummer der israelit), כ"ח סיוון תרס"ח, עמ' 16, ומאז ועד היום טרם הובאה לכך ראיה ממשית מלבד עצם השמעת הטענה.

בסיום: צודק הרב סיימונס שחתימת הרב זלמן נחמיה גולדברג (הגרז"ן) על הכרוז מאייר תשס"ה מופיעה במקור; דברינו אודות חתימתו שנוספה בתשס"ז לא היו מדויקים כל צרכם, והינם רלוונטיים רק לשני הכרוזים האחרים, מתמוז תשס"ה ומאב תשס"ה, שעל שניהם הוא הוסיף את חתימתו רק ב"מוצש"ק פרשת ויחי תשס"ז" (ולכך התכוונו).



בהבלעה לכולם רק אם יחיד בא לשאול" (קונטרס 'הוראות שעה' עמ' קכ"א; ההדגשות שלי). וכן במכתב נוסף לחתנו הראי"ה, מסוף אותה שנה ולאחר פטירת ה'תורת חסד': "וכ"א [=וכן אמר] הגר"ז הלובליני ז"ל, שלרבים א"א להורות כן" (אדר היקר עמ' פ"ו; ההדגשות בשני המכתבים – שלי). הדברים החלקיים הללו מאפשרים לטעון שה'תורת חסד' באופן כללי לא תמך בהיתר המכירה, אך פשוט שאין הם מאפשרים למנותו בסיעת האוסרים ממש – שהרי גם לפיהם הוא הסכים להתיר ליחידים – וצודקים דברי הרא"י זסלנסקי שהוא "מעולם לא חתם על שום איסור" וש"לא נמצא אף רמז כזה בין כתביו".

¹² 'ונצדק קודש', ירושלים תש"ה, עמ' כ"ז-כ"ח. עוד הוא מוסיף: "לעומת זאת, ישנן ידים מוכיחות שלא התנגד לתוכן ההיתר" – וכוונתו לתשובת ה'תורת חסד' בעניין מכירת בית לערבי (שו"ת זכר שמחה, פפד"מ תרפ"ה, סי' רט"ו), בה הסיק שלא עצם המכירה היא האיסור אלא נתינת החניה, ולפיכך אם כבר היתה לגוי חניה בקרקע אין איסור; מסקנה שעל פיה ניתן למצוא יסוד נוסף להיתר המכירה – ואכן הרב צבי פסח פרנק הביא מכך סיוע בדיונו בנושא (כרם ציון' כרך ג', ירושלים תרצ"ז, עמ' ג-ד', וראה גם 'לאור ההלכה' של הרש"י זווין, מהדורת תשס"ד, עמ' קמ"ט-ק"נ. עוד ראה תשובת הגאון מטשעבין בשו"ת דובב מישרים ח"ג, ירושלים תשכ"ב, סי' א' אות א', ודברי הרב ישעיה זאב וינוגרד, 'שערי זיו' ח"א, ירושלים תש"ז, סי' א' אות ד'-ו', ושו"ת ציץ אליעזר ח"ו סי' ל"א, ומאמר הרב בצלאל זולטי ב'קול תורה' שנה ל"ז חוברת י"ח [ירושלים, תשרי תשכ"ה], עמ' י"ג-י"ד).